

ПРАДМОВА

Выдатны мастак слова, Якуб Колас па праву лічыцца адным з заснавальнікаў беларускай літаратурнай мовы. Яго творчая праца як пісьменніка, паэта і навуковага дзеяча садзейнічала нарміраванню і стабілізацыі яе норм, замацаванню ў розных сферах грамадскага жыцця. Народная беларуская мова — крыніца, з якой Якуб Колас чэрпаў лексічнае багацце для апісання жыцця беларускага народа, для стварэння яркіх мастацкіх вобразаў. Пісьменнік быў вельмі строгім і патрабавальным пры выбары кожнага слова ў працэсе працы над творам, глыбока, усёй душой адчуваў яго значэнне і адценні, яго месца ў сказе.

Якуб Колас адзначаў: «...мы маем вялікі моўны запас, які незаслужана забыты намі, літаратарамі, і з поспехам ужываецца ў народзе. Значыць, перад увядзеннем кожнага новага слова трэба добра абшарыць кішэні свае памяці, перагледзець слоўнікавыя і фальклорныя крыніцы, прыслухацца да жывой гаворкі — а можа і знойдзецца якраз тое, што неабходна, што ўжо ўжывалася і чамусьці забыта ці ўжываецца і невядома нам»¹.

Слоўнікавы састаў мовы твораў Якуба Коласа з'яўляецца часткай лексічнага багацця беларускай літаратурнай мовы. Таму глыбокае ўсебаковае вывучэнне лексічнага патэнцыялу ў моўнай творчасці пісьменніка мае вялікае значэнне як для коласазнаўства, так і для фарміравання і функцыянавання беларускай літаратурнай мовы, выпрацоўкі яе лексічных норм і семантычнага ўзбагачэння.

Даная лексікаграфічная работа мае на мэце паказаць адметнасць словаўжывання ў творчай спадчыне Якуба

---

¹ Колас Я. Развіваць і ўзбагачаць літаратурную мову: Зб. тв. у 12 т. Мн., 1964. Т. XI. С. 431.

Коласа, а матэрыял, змешчаны ў ёй, дасць магчымасць весці параўнальнае даследаванне лексікі яго твораў і лексікі ў творах іншых пісьменнікаў. Даследаванне арыгінальнай лексікі ў творах Якуба Коласа можа стаць арганічнай, неад'емнай часткай коласазнаўства побач са шматлікімі манаграфічнымі даследаваннямі, артыкуламі і працамі мемуарнага характару аб жыцці і творчасці пісьменніка.

Неабходнасць і актуальнасць такой работы абумоўлена шэрагам прычын. Па-першае; спецыяльнага, грунтоўнага даследавання па лексічнай спадчыне Якуба Коласа няма. Ёсць толькі розныя асобныя распрацоўкі канкрэтных пытанняў, якія друкаваліся ў розных перыядычных выданнях і датычыліся некаторых аказіяналізмаў, дыялектызмаў, запазычанняў. Па-другое, аснова твораў Якуба Коласа — беларуская літаратурная мова з агульнаўжывальнай народнай лексікай, але адначасова пісьменнік пашыраў яе лексічны склад за кошт самабытных яскравых слоў народнай мовы, якія, на нашу думку, варта было б уключыць у нарматыўныя слоўнікі беларускай мовы, напрыклад: *аблетак* 'жывёліна, якая пералетавала'; *сцішны* 'вельмі ціхі'; *макляк* 'мокрае, сырое палена'; *паднядзеліца* 'прыбрацца па-святочнаму'; *паднядзеліць* 'надаць святочны выгляд'; *паталочышча* 'вытаптанае месца'; *паўзбярэжжа* 'паласа зямлі ўздоўж берага рэчкі'; *пярэсмькі* 'перасячэнне многіх сцежак, дарог', 'мнагалюднае, неспакойнае месца' і інш.

У працы раскрываецца значэнне слоў, ужытых Якубам Коласам у яго творах, але яны не зафіксаваны Глумачальным слоўнікам беларускай мовы. Акрамя таго, у слоўнік уключаны словы, адлюстраваныя ў ТСБМ, аднак выкарыстаныя пісьменнікам у новых значэннях ці іх адценнях. Напрыклад, слова *вал* ужыта ў творах класіка ў значэнні 'верхні край, грэбень страхі'; *гадальны* — 'заснаваны на меркаваннях, здагадках; няпэўны, ненадзейны'; *гнездаванне* — 'месца з гнёздамі, дзе размнажаюцца птушкі'; *перавал* — 'перашкода на шляху воднага патоку'; 'бурны паток вады'; 'ручай'; *прышчыца* — 'пячыся на сонцы, знемагаць ад гарачыні'; *сцісла* — 'ашчадна, эканомна'; 'дакладна'. Значэнні слоў, якія супадаюць са значэннямі ў ТСБМ, у слоўнікавым артыкуле не падаюцца.

Унесеныя ў слоўнік лексемы адрозніваюцца ад літаратурных эквівалентаў словаўтваральнымі элементамі, месцам націску, марфолога-граматычнымі і фанетычнымі асаблівасцямі: *абалонь* (Колас) — *абалона* (ТСБМ); *броў* — *брыво*; *воража* (прысл.) — *варожа*; *вобруць* — *аброць*; *высноўка* — *выснова*; *гравейка* — *гравійка*; *зацішак* — *зацішак*, *зачанка* — *зачэпка*; *згрэбны* — *зрэбны*; *кемкі* — *кемлівы*; *коміна* — *комін*, *лознік* — *лазняк*; *насляпое* — *усяляю*; *пакуса* — *спакуса*; *панука* — *пануканне*; *пырніца* — *пырнік*; *тапчак* — *таптуха*; *упатайне*, *упатайку* — *употай*; *цецер* — *цецярук*; *шпакоўніца* — *шпакоўня* і інш.

У слоўнік ключаны запазычанні, у асноўным з польскай і рускай моў, якія не маюць статуса літаратурнай нормы або страцілі яго. Пісьменнік ужываў іх у намінацыйнай функцыі або ў якасці сродку для характарыстыкі дзеючых асоб, індывідуалізацыі іх мовы, напрыклад: *абэцадлы*, *атрамант*, *бюрка*, *гарбата*, *забачэнне*, *загарак*, *здане*, *марац*, *нерадзенне*, *пастылы*, *укромны*, *цвек* і інш.

Аўтарскія аказіяналізмы, створаныя пісьменнікам у адпаведнасці з законамі нацыянальнай мовы, таксама зафіксаваны ў слоўніку, напрыклад: *гучнабежны*, *завівы*, *звоннаплўны*, *зласмех*, *зласмешна*, *златаблеск*, *касарства*, *крылан*, *крыланка*, *малюнкаваець*, *надзор'е*, *паўзбярэжжа*, *прыздзжак*, *санцагрэй*, *хляцоўскасць* і інш.

Прапануемы чытачу слоўнік грунтуецца на лексічным матэрыяле, выбраным са Збору твораў Якуба Коласа ў дванаццаці тамах (Мн., 1961—1964), і картатэцы, падрыхтаванай па гэтым жа выданні для Слоўніка мовы твораў Якуба Коласа ў Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі.

Слоўнік змяшчае каля 1800 слоў, пададзеных у алфавітным парадку. Націск у рэстравых словах не ставіцца. Слова, якія маюць аднолькавае значэнне і падобны гукавы склад, пры наяўнасці частковых фанетычных адрозненняў прыводзяцца ў адным слоўнікавым артыкуле. Кожны варыянт падаецца на сваім месцы з адсылкай да першага слова, за выключэннем выпадкаў, калі паміж гэтымі варыянтамі няма іншых рэстравых слоў.

Пасля рэстравага слова, якое з'яўляецца кампанентам устойлівага словазлучэння або фразеалагізма, ставіцца

ца двукроп'е і падаецца ўстойлівы выраз, напрыклад: **САРАКОЎКА** *жс.*: **СТРАЛЯЦЬ У САРАКОЎКУ** 'прамахвацца, мазаць'; **БАЛЯСЫ** *мн.*: **РАЗВОДЗІЦЬ БАЛЯСЫ** 'весці пустыя размовы'; **АЧОСЫ** *мн.*: **НА АЧОСЫ** 'напрасткі'. Адметнае слова, якое з'яўляецца кампанентам апазіцыйнага звароту, падаецца ў слоўнікавым артыкуле як самастойная намінатыўная адзінка: **ПАВІВАНКА** *жс.* Плеченая пуга (*справіў пугу-павіванку*); **ШАРАСЦЕННЕ** *н.* Шархаченне, шапаценне (*нідзе ні зыку-шарасцення*).

Загалоўнае слова суправаджаецца граматычнай характарыстыкай: для назоўнікаў *м., жс., н.* (граматычны род), *мн.* (форма множнага ліку), пры дзеясловах *зак., незак.* (закончанае і незакончанае трыванне), *безас.* (ужываецца ў безасабовым значэнні), прыметнікі і прыслоўі маюць адпаведна памету *прым., прысл.*

Пры некаторых загалоўных словах падаецца іх стылістычная характарыстыка з мэтай паказаць спецыфіку мастацкага метаду пісьменніка, яго эмацыянальна-экспрэсіўную ацэнку дзеючых асоб у пэўных жыццёвых сітуацыях і абставінах.

Пасля памет раскрываецца значэнне рэестравага слова.

Словы-амонімы прыводзяцца ў асобных артыкулах і пазначаюцца лічбай 1, 2, 3 уверсе справа:

ГОН¹ *м.* 1. Круты паварот ракі, лука. 2. Рачная быстрая плынь. 3. Моцны вадзяны струмень.

ГОН² *м.* Загон.

Зыходзячы з шырокага кантэксту, аўтары слоўніка імкнуліся поўна і дакладна раскрыць семантыку слова. У пераважнай большасці выпадкаў да адметнага Коласавага слова прыводзіцца адпаведны літаратурны эквівалент: *абачна* (Колас) — *бачна* (ТСБМ), *аблада* — *улада*, *абнім* — *абдымкі*, *змеркавацца* — *дамовіцца*. Значэнне слова можа раскрывацца і некалькімі сінонімамі: *імкненны* — *імклівы*, *хуткі*, *быстры*; *маладняцкі* — *малайцаваты*, *зухаваты*. У тых выпадках, калі няма літаратурных эквівалентаў, даецца разгорнутае тлумачэнне: *абвёрткі* 'кусок тканіны для абмотвання нагі вышэй чаравіка', *аблетак* 'жывёліна, якая пералетавала', *абрадзініца* 'нарадзіць дзіця'. Для вызначэння семантыкі некаторых слоў былі выкарыстаны каментарыі да Збору твораў у дванаццаці тамах (Мн., 1961—1964).

Да кожнага значэння прыводзіцца ілюстрацыйны матэрыял у такім аб'ёме, які дае магчымасць вызначыць семантыку слова. Пасля цытаты ўказваецца назва твора. Устаўкі аўтараў слоўніка ў цытатах даюцца ў квадратных дужках.

У большасці слоўнікавых артыкулаў падаецца матэрыял з беларускіх дыялектных лексікаграфічных крыніц, які дапамагае пры вызначэнні сэнсу слова, ужытага Якубам Коласам, дае магчымасць выявіць тэрыторыю пашырэння яго семантычнага аб'ёму (гл. умоўныя скарачэнні). Для параўнання, пры неабходнасці, прыводзіліся адпаведнікі з іншых моў і іх значэнні. Пры спасылках на іншыя мовы былі выкарыстаны наступныя слоўнікі: Большой русско-польский словарь. Варшава; М., 1967; Грінченко Б. Д. Словарь української мови. Київ, 1907—1909. Т. 1—4 (перавыдадзены фотаспосабам у 1958 г. у г. Кіеве); *Mały słownik języka polskiego*. Warszawa, 1969; Немецко-русский словарь. М., 1976; Падручны польска-беларускі слоўнік. Варшава, 1962; Словарь русского языка. М., 1981—1984. Т. I—IV; Словник української мови. Київ, 1970—1980. Т. I—IX.

Укладальнікі слоўніка ўдзячны вядучаму навуковаму супрацоўніку Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі А. А. Крывіцкаму за каштоўныя парады, дапамогу ў вызначэнні семантыкі некаторых слоў, навуковым супрацоўнікам А. М. Астапчук, В. І. Уласевіч, Л. Г. Хартановіч, якія зрабілі камп'ютэрны набор слоўніка.

Заўвагі і пажаданні просім дасылаць на адрас: 220072, Мінск, вул. Сурганава, 1, корп. 2. Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі.